

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519

IJSR 2024; 10(2): 104-107

© 2024 IJSR

www.anantaajournal.com

Received: 07-01-2024

Accepted: 13-02-2024

डॉ. चिन्मय चट्टोपाध्याय

ए. एम. कॉलेज झालदा,
पुरूलिया, पश्चिम बंगाल,
भारत

गीतायानुसारेण भक्तिमार्गः च पुनर्जन्म :

डॉ. चिन्मय चट्टोपाध्याय

DOI: <https://doi.org/10.22271/23947519.2024.v10.i2b.2341>

सारांश

भारतीयानां कृते वेदैः परिचितः भवितुं सर्वथा आवश्यकम् । भारतीयधर्मस्य प्राचीनतमं रूपं ऋग्वेदे एव उपलभ्यते । एषः भारतीयधर्मस्य मूलभूतः आधारः इति मन्यते । अस्माकं नित्यप्रार्थनाः, अस्माकं देवदेवताः, अस्माकं पूजाः, अस्माकं संस्काराः, अस्माकं उत्सवाः, अस्माकं यज्ञाः, अस्माकं विश्वासाः, अस्माकं परम्पराः च – सर्वे वेदैः प्रभाविताः सन्ति । भारतीयस्य कृते जन्मपूर्वतः मृत्युपर्यन्तं ये षोडश संस्काराः भवन्ति, ते सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णाः भवन्ति । एतेषां संस्काराणां वेदमन्त्रान् विना कदापि न सम्भवति । श्रीलोकमान्यतिलकेन हिन्दुधर्मस्य लक्षणं “प्रमण्यबुद्धिर्वेदेषु” इति वर्णितम् अस्ति । वेदप्रामाण्यं स्वीकुर्वन् हिन्दुः इत्यर्थः । वस्तुतः अस्माकं भारतीयानां कृते वेदज्ञानम् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति, न केवलं प्रामाणिकतायै अपितु व्यावहारिकतायाः कृते अपि । अस्माकं चिन्तनस्य मूलभूतः स्रोतः वेदाः एव सन्ति ।

कुटशब्दः ऋग्वेद, श्रीमद्भगवद्गीता, भारतीयदर्शन, महाभारत

प्रस्तावना

भारतीयदर्शनस्य मूलं वेदाः एव । अस्मात् भारतीयदर्शनस्य विविधाः धाराः उद्भूताः । वेदमन्त्राणाम् आधारेण आस्तिकदर्शनस्य विकासः अभवत् । किन्तु नास्तिकदर्शनं वेदविचारधाराप्रतिक्रियारूपेण अपि उद्भूतम् अस्ति । भारतस्य प्राचीनं दर्शनं गौतमबुद्धस्य पूर्वमपि प्रकाशं प्राप्तम् आसीत् । तस्य आधारेण बौद्धदर्शने तस्य प्रतिक्रिया प्रमुखतां प्राप्तवती अस्ति । जैनदर्शनस्य अपि तथैव विकासः अभवत् । ऋग्वेदे बहूनां देवानां स्तुत्या सह सर्वेषु देवेषु शक्तिरूपेण एकस्य देवस्य सन्दर्भः अपि अस्ति । अस्मिन् रूपे ऋग्वेदे इत्यत्र उक्तं यत्-

"इन्द्रं, मित्रं वरुणमग्निराहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ऋ० 1|164|46

अर्थात् सा एव परमाशक्तिः, बहुनाम्ना विप्रगणैः उच्यते । ऋग्वेदस्य पुरुषसूक्ते एषा परमशक्तिः 'पुरुष' इति उच्यते । तत्र न केवलं देवेषु अपितु समग्रसृष्टौ दृष्टः अस्ति । यथा-

"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमि विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्" ॥ ऋ० 10| 90| 1 ॥

Corresponding Author:

डॉ. चिन्मय चट्टोपाध्याय

ए. एम. कॉलेज झालदा,
पुरूलिया, पश्चिम बंगाल,
भारत

सहस्रशीर्षादियुक्तः पुरुषः अत्र जीवानां एव इत्यर्थः। अस्मिन् रूपेण सः परमात्मा सर्वेषु जीवेषु वर्तते। न केवलमेतत्, अस्य सूक्तस्य द्वितीय ऋचायां दृश्यमान जगतं पुरुषः इति उच्यते। यथा-

"पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्" ॥ ऋ० 10|90|2
अस्मात् पुरुषात् अस्य सम्पूर्णजगतस्य विकासः इति कथ्यते।

"अतो ज्यायाँश्च पूरुषः" । ऋ० 10|90|3

अर्थात् तस्मात् पुरुषात् विराट्, विराटात् अधिपुरुषं, तदनन्तरं भूमिं पुरश्च (शरीरः) इत्यादयः अस्तित्वं प्राप्तवन्तः।

"तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमयो पुरः" ॥ ऋ० 10|90|5

ऋग्वेदस्य अयमेव एकेश्वरवादस्य बहुईश्वरवादस्य च अवधारणा गीतायां अपि परिलक्ष्यते। भगवत् इत्यस्य अर्थः देवः तथा गीतस्य अर्थः ईश्वरस्य गीतम् । अस्य द्वौ अर्थौ भवितुम् अर्हति, 'ईश्वरेण गायितं गीतं' अथवा 'यस्मिन् गीते ईश्वरस्य स्तुतिः व्यक्ता भवति' इति। ईश्वरस्य एतत् गीतं आत्मानः परमात्मनः च सम्बन्धस्य विषये मानवस्य च स्वसृष्टिकर्तृणां प्रति तस्य कर्तव्यस्य विषये कथयति। यत् गीता किम् अस्ति ? इतिहासः कथयति यत् एतत् गीतं युद्धक्षेत्रे गायितम् आसीत् । एषा भूमिः कुरुक्षेत्रम् आसीत्। किन्तु तादृशे युद्धक्षेत्रे यत्र सेनागर्जनेन प्रतिध्वनितम् आसीत्, शस्त्रस्य ध्वनिः, रथस्य ध्वनिः, गजानां गर्जनः च गीतेषु गम्भीरः आलोचना कथम् अभवत् । अल्पबुद्धिजनानाम् कृते एताः घटनाः अवास्तविकाः दृश्यन्ते, परन्तु चिन्तनेन स्पष्टं भवति यत् एतत् गीतं पूर्णब्रह्म कृष्णस्य अस्ति। यदा ईश्वरः एव वास्तविकः गुरुः, अर्जुनः तस्य परममित्रः भक्तः च अस्ति, तदा एतादृशसमये जीवनस्य कठिनसमस्यानां विषये चिन्तनं कथं शङ्कितं भवेत् ? कालः स्थानं वा ईश्वरस्य कृते कोऽपि प्रतिबन्धः नास्ति, परन्तु आम् केचन जनाः श्रीकृष्णं ईश्वरं मन्यन्ते इति आक्षेपं कुर्वन्ति। ते अपि श्रीकृष्णं 'महापुरुषम्' इति मन्यन्ते। तथा सर्वे मन्यन्ते यत् श्रीकृष्णः इव पुरुषः अद्यापि न जातः। विशाद-योगः नामकः प्रथमाध्यायेन गीतायाः प्रवचनस्य मुख्यकारणं महाभारतयुद्धम् इति स्पष्टतया उक्तम् अस्ति। यदि युद्धं नासीत् तर्हि गीतायाः उपदेशानां का आवश्यकता आसीत्? क्षत्रियस्य कृते किं रणक्षेत्रात् पलायनम् यदि कर्तव्यमार्गात् न व्यभिचरति। एतादृशस्य कर्तव्यव्युत्क्षत्रियस्य कृते अन्यः कः कालः, स्थानं च भवितुम् अर्हति स्म । अतः महाभारतस्य युद्धं प्रवचनस्य मुख्यकारणम् अस्ति । अत्र प्रत्येकं भागं सत्येन पूरितम् अस्ति।

केचन जनाः ज्ञानाभावात् रूपकम् इति मन्यन्ते । गीतायाः युद्धक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं न, किन्तु मानवशरीरक्षेत्रम् इति वदति। कौरवः दुर्गुणः, पाण्डवः सदगुणः, धृतराष्ट्रः अज्ञानम्, श्रीकृष्णः ईश्वरः, अर्जुनः आत्मा, संजयः विज्ञानम् इति वदति । इदं रूपकमपि किञ्चित् सार्थकं दृश्यते, परन्तु यथार्थतः न अर्जुनः, न कृष्णः, न महाभारतः अभवत् इति अग्रे वक्तुं, तर्हि केवलं भ्रमः एव। किं लौकिकसम्बन्धं विना आत्मा-सम्बन्धिविचारचिन्तनं सम्भवति ? रूपकं पाण्डित्ये अस्माकं कोऽपि आक्षेपः नास्ति, किन्तु सत्यं न दूषयितव्यम्। ईश्वरं ईश्वरं मत्वा तस्य सद्परामर्शात् लाभं प्राप्नुयात्। कर्म विना ज्ञानं च ज्ञानं विना भक्तिः असम्भवम्। न कश्चित् कर्म विना क्षणमपि स्थातुं शक्नोति, न च कोऽपि ज्ञानं विना भक्तिं प्राप्तुं शक्नोति। अतः गीतायां स्पष्टतया उपदेशः कृतः यत् 'कार्यं कुरु किन्तु फलाशक्तिः त्यजन्तु, एवं कृत्वा मनः शुद्धं भविष्यति, यदा मनः शुद्धं भवति तदा ज्ञानप्रकाशात् भविष्यति। येन शाश्वतं कल्याणं भविष्यति।

विश्वरूप-दर्शने अर्जुनः ईश्वरस्य अद्भुतरूपं दृष्ट्वा भीतं भूत्वा प्रार्थनां प्रारभत - 'हे भगवन्! चतुर्भुजरूपं धारयतु । ईश्वरः कथयति- अर्जुनः ! मम रूपदृष्टिः कतिपयेभ्यः भक्तेभ्यः एव सम्भवति, परेषां असाध्यं च । एतत् ईश्वरस्य भौतिकरूपम् आसीत्, परन्तु अन्यत् निराकारं रूपम् अस्ति यत् कथमपि द्रष्टुं न शक्यते। साकार-निराकारः मध्ये कः सुलभः ? अर्जुनोऽपि तदेव प्रश्नं पृष्टवान् । श्रीकृष्णः कथयति - उभयम् अपि ईश्वरप्राप्तिं नयति। किन्तु रूपयुक्तस्य कृते निराकारस्य पूजा कठिना भवति इति। द्वैत, अद्वैत, विशिष्ट-अद्वैत इत्यादिषु सर्वेषु सम्प्रदायेषु ईश्वरपूजा अनिवार्यं मन्यते। वस्तुतः सर्वेषु धर्मेषु केनचित् रूपेण ईश्वरस्य उपासनायाः उपदेशः अवश्यमेव अस्ति । प्रत्येकं वस्तुमध्ये रूपस्य आवश्यकता भवति। किं वयं किमपि चिन्तयितुं शक्नुमः यत् अस्माकं अनुभवात् बहिः अस्ति? अस्माकं मनसि निराकारत्वं न विद्यते, यतः अस्माकं मनः परिमितं, तस्मात् परं गन्तुं न शक्नोति, अतः निराकारस्य मार्गः येषां शारीरिक-मानसिक-बन्धनानि भग्नाः सन्ति, तेषां कृते अपि सः कठिनः। एतदेव कारणात् योगी महात्मा अपि ईश्वरस्य विशेषं प्रतिमायां पुरतः ध्यानार्थं स्थापयन्ति। ईश्वरः कथयति- कस्यापि आकारस्य पूजां कृत्वा मनुष्यः परब्रह्मं प्राप्तुं शक्नोति। परन्तु सर्वेषां एषा मार्गः नास्ति। येषां मनः मूर्तिपूजायां न प्रवृत्तम् अर्थात् अस्मिन् लोकात् मनः अपसारयित्वा ईश्वरस्य प्रतिमायाः प्रतिबिम्बस्य च माध्यमेन मनः ईश्वरं प्रति एकाग्रं कर्तव्यं भवति, ते अन्यस्मिन् मार्गे शरणं कुर्वन्तु। सः सेवामार्गः अस्ति । जीवानां निःस्वार्थसेवा अपि ईश्वरसेवा एव। यदि भवतः ज्ञानं अस्ति, तर्हि अज्ञानिनः ज्ञानं प्रयच्छतु। यदि भवान् धनिकः असि तर्हि निर्धनानाम् दरिद्राणां च पोषयतु। यदि भवान् बलवान् असि तर्हि दुर्बलानाम् साहाय्यं करोतु। स्वसामर्थ्यानुसारं एतत् सेवामार्गं

स्वीकुर्वतु । परन्तु एषा सेवा ईश्वरेण स्वीक्रियितुं शक्यते यदा सा निःस्वार्थः भवति। फलस्य आशा एतत् मार्गं कलङ्कयतु। ये निःस्वार्थं सेवामार्गं स्वीकुर्वितुं न शक्नुवन्ति ते केवलं कर्तव्यं कुर्युः । सर्वकर्मफलं ईश्वराय अर्पयेत् । गीतायाः महत्त्वं अस्ति यत्, सा कञ्चित् एकं मार्गं न निर्दिशति । प्रत्येकस्य कृते तस्य अनुकूलमार्गस्य मार्गदर्शनं करोति । एतेषां सर्वेषां मार्गस्य निर्धारणे ईश्वरस्य अर्थः स्पष्टः भवति। वस्तुतः अर्जुनः शारीरिकरूपेण ईश्वरं यथा प्राप्तवान्, तत् मार्गं सुलभं अस्ति । एतत्साधनं तु केवलं शुद्धभक्तिः एव। मनः, वाक् इत्यादिभिः सर्वैः इन्द्रियाणाम् माध्यमेन ईश्वरस्य सेवायाः नाम भक्तिः अस्ति अथवा ईश्वराय सर्वं समर्पयितुं नाम भक्तिः अस्ति। शरीरं भगवतः सेवायै भवेत्, मनः भगवतः चिन्तनार्थं भवेत्, नेत्राः ईश्वरदर्शनार्थं भवेयुः, कर्णाः ईश्वरस्य स्तुतिश्रवणार्थं भवेयुः, यत्किमपि व्यापारं इन्द्रियाणि कुर्वन्ति, सर्वे ईश्वरस्य कृते भवेयुः । एषा भक्तिः, भक्तिः प्रेम्णः मार्गः। भक्तः प्रियस्य कृते सर्वं त्यागं कर्तुं शक्नोति। कर्तव्यतः यत्किमपि कार्यं कृत्वा तस्य फलं ईश्वराय अर्पणं कर्ममार्गः अस्ति । आध्यात्मिकविचारेण ईश्वरस्य ज्ञानं ज्ञानस्य मार्गः अस्ति। सर्वं अर्पणं (शरीरं, मनं च धनं) प्रेममार्गः, तस्य नामः एव भक्तिमार्गः। मनः शुद्धिः निःस्वार्थकर्मणो भवति। शुद्धहृदये शुद्धज्ञानप्रकाशः भवति । शुद्धज्ञानात् प्रेम उत्पद्यते, यतः ईश्वरं ज्ञात्वा तस्य प्रेम्णः भवति। प्रेम अन्धः कथ्यते। सत्यमेव ईश्वरस्य प्रति प्रेम मनुष्यान् सर्वेभ्यः अन्धं करोति। सः सर्वत्रः केवलं ईश्वरं पश्यति। ईश्वरः प्रेम्णा ज्ञानेन च प्रकाशितः। यः कोऽपि मार्गः भवतु, भक्तिः अतीव महत्त्वपूर्णा अस्ति। यावत् भक्तिः न भवति तावत् साधनमार्गं सफलतां प्राप्तुं न शक्यते । सम्पूर्णं प्रेम्णः अर्थः सर्वं अर्पणम् अस्ति । अस्य प्रेम्णः कृते ईश्वरात् श्रेष्ठः कोऽपि नास्ति। अतएव भक्तः पिता, माता, पुत्रः, स्वामिः, मित्रं, प्रेमी च इति चिन्तयित्वा अर्पणम् करोति। सच्चिदानन्दभक्तस्य केचन गुणाः अपेक्षिताः भवन्ति । ईश्वरः एव भक्तस्य लक्षणं व्याख्यायते- भक्तः कस्यचित् न ईर्ष्यां करोति, सुखदुःखयोः शान्तः तिष्ठति। क्षमां स्वस्य रत्नम् करोति। भक्तोऽत्यन्तं सन्तुष्टः, संयमी च भवति । न कस्यचित् क्षतिं करोति, न च कस्मिंश्चित् क्लेशं स्वीकुर्वति, शुभाशुभयोः दूरं तिष्ठति। तस्य शत्रुमित्रयोः भेदः नास्ति। कृतस्य अनादरस्य तस्योऽपरि कोऽपि प्रभावः नास्ति। स्तुतिः अपमानश्च तं चालयितुं न शक्नोति। एतानि भक्तस्य लक्षणानि सन्ति, एतादृशः भक्तः ईश्वरस्य प्रियः भवति । महर्षि शाण्डिल्यानुसारेण परानुराक्तिरीश्वरे अर्थात् ईश्वरस्य प्रति अत्यन्तानुरक्तिः च निरतिशयप्रेमः भक्तिः इति कथ्यते। नवमे अध्याये कथयति यत्- ये मां भजन्ति ते मयि च अस्ति, अहम् अपि तेषु अस्मि।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ 9/29

गीतायां एतावत् उच्चस्थानं वर्तते यत् यः अनन्यभावेन भक्तिं करोति सः दुष्कृतिः अपि सन् साधुः मन्यते -

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ 9/30

श्रीकृष्णः कथयति यत् -ईश्वरमाश्रित्यः नारीवैश्यशूद्राः अपि परमं अवस्थां प्राप्नुवन्ति, किं विस्मर्तव्यं सद्भक्तानां ब्राह्मणानां राजर्षिणां च। अतएव भगवान् अर्जुनं उपदिशति-

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुर ।

मामेवैष्यसि युक्त्वेवमात्मानं मत्परायणः ॥9/34

अर्थात् मम इव अनुभूय, मम भक्तः भव, मां भजस्व, नमस्कारं च कुरुतः। एवं स्वेच्छा भूत्वा मम एव आगमिष्यसि । श्रीकृष्णः कथयति यत् हे अर्जुन ! अनन्यभक्त्या एव मां ज्ञात्वा, मम दर्शनं कृत्वा मयि प्रवेशः सम्भवति।

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ 11/54

चतुर्विधाः भक्ताः गीतायां प्रकीर्तिताः- आर्तः, अर्थार्थी, जिज्ञासुः, च ज्ञानीः। एतेषु भक्तेषु अनन्यभावेन पूजयति यः सः एव श्रेष्ठः अस्ति । ' अहं ज्ञानिभक्तस्य अतीव प्रियः, स च मम अतीव प्रियः।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ 7/17

भक्तस्य प्रति श्रीकृष्णस्य अयमेव संदेशं अस्ति यत्-

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज।

अहं त्वां सर्वं पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥ 18/66

भारतीयदर्शनानुसारं मानवः अपि यथा पूर्वजन्मफलं भोक्तुं शक्नोति तदर्थं जायते । किन्तु, जन्मनन्तरं पुरुषस्य पुनः कर्माणि कर्तव्यानि भवन्ति। अतः तस्य शुभाशुभकर्मानुसारं जायते, जन्मनन्तरं पुनः शुभाशुभं वा कर्तव्यं भवति। अत एव मनुष्यः जन्ममरणविमुक्तः न भवति। यावत् तस्य कर्म न नश्यन्ति, तावत् सः मुक्तः न भवति। उपनिषदेषु अपि पुनर्जन्मस्य सिद्धान्तः स्वीकृतः अस्ति । 'बृहदारण्यकोपनिषद' इत्यत्र उक्तं यत् मनुष्यः स्वस्य सञ्चितकर्मानुसारं नवजन्मं गृह्णाति। ये मनुष्येषु 'तत्त्वज्ञानी' भवन्ति, ते देवलोकं सूर्यलोकं च प्राप्य ब्रह्मलोकं गच्छन्ति, ततः पुनः न जायन्ते। ये वेदविहितं कर्म

कुर्वन्ति, ते पितृलोकात् इन्द्रलोकं प्राप्नुवन्ति, यदा पुण्याः क्षीणाः भवन्ति, तदा ते मर्त्यलोके पुनः जायन्ते। (बृहदारण्यक उपनिषद् 6|2|15-16)

गीतायाः श्रीकृष्णः कथयति यत् - मया विवस्वानः कर्मयोगस्य उपदेशः दत्तः, विवस्वानः मनुः, मनुः इक्ष्वाकुं च दत्तः। एवं प्रकारेण परम्परात् प्राप्तः अयं कर्मयोगः मध्ये अन्तर्धानं जातः आसीत् । अद्यैव कर्मयोगो मया ते कथितः। एतस्मिन् विषये अर्जुनः शङ्कते यत् भवतः पूर्वं विवस्वानः बहुकालः पूर्वं आसीत्, तर्हि कथं सम्भवति यत् भवता तेभ्यः उपदेशः कृतः? श्रीकृष्णः कथयति यत्-भवतः मम च बहुजन्मः अभवत् इति अहं सर्वान् जानामि, भवन्तः न जानन्ति। आत्मा अवश्यं न जायते न म्रियते, किन्तु यावत् शरीरेण बद्धः भवति, तावत् शरीरेण सह पुनः पुनः जन्ममरणं गृह्णाति।

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ 2/12
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ 2/27
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ 2/28

अस्मात् पुनर्जन्मविषये उपर्युक्तः श्लोकस्य माध्यमेन श्रीकृष्णस्य मतं स्पष्टम् अस्ति। यदि पुनर्जन्मः न स्यात् तर्हि अस्माकं बहवः कार्याणि निष्फलाः एव तिष्ठन्ति स्म। शक्तिः संसारे नष्टा न भवितुमर्हति। शक्तिस्य बाह्यरूपं कार्यम्। यथा बीजस्य वृक्षरूपेण वृद्धिः भवितुं समयः आवश्यकं भवति, तथैव अस्माकं कर्मणां फलं प्राप्तुं अपि समयः आवश्यकं भवति । बहूनां पापानां सत्कर्मणां च फलं न दृश्यते, येन दुष्टाः निर्भयेन पापेषु प्रवृत्ताः भवन्ति, सद्गुणाः च स्वसद्कर्माणि निष्फलतां दृष्ट्वा सत्कर्माणि विरमन्ति इति अवलोकितम्। यक्षः प्रश्नः अयं अस्ति यत्- किं एते सर्वे कर्मः नश्यन्ति ? सर्वथा न। एतेषां भोगः मृत्योः अनन्तरं भोगयति । शरीरेण कृतानां कर्मणां फलं शरीरेणैव अनुभवति, अतः पुनः शरीरं धारणीयं भवति । तथा च सुकृतं पापं वा न कृत्वा अपि अस्मिन् जन्मनि यत् सुखं दुःखं च प्राप्नुमः, तत् अपि स्पष्टतया दर्शयति यत् अस्माकं पूर्वजन्मेषु अस्माकं कर्मणाम् परिणामाः एव सन्ति।

निश्चितरूपेण काचित् चेतनशक्तिः अस्ति या जगत् नियन्त्रयति, तत् देवं वदसि वा अन्यत् किमपि। प्रकृतेः सर्वाणि कार्याणि वयं नियमानुरूपबद्धः पश्यामः। तथा हि लोकोऽयं अपि कार्यकारणेन बद्धः अस्ति । प्रत्येकं कार्यं कस्यचित् कारणस्य परिणामः भवति। अतः अस्माकं पूर्वजन्मस्य कार्यं एव अस्माकं भविष्यत्जन्मस्य कारणम् इति अस्माभिः स्वीकारणीयम् । यदि एतत् न स्यात् तर्हि अस्माकं जगत् सृष्टेः आकस्मिकघटना इति उच्यते स्म,

यत् वस्तुतः न भवति। यदि अस्माकं पापं -पुण्यं, सुखं - दुःखं च कस्यापि कारणस्य परिणामः न स्यात्, तर्हि अस्माकं सृष्टिकर्तारं क्रूरं मन्यते स्म, परन्तु कोऽपि धर्मः ईश्वरं तावत् न वदति। अतः एषः सिद्धान्तः सर्वथा सत्यः अस्ति यत्- यथा करिष्यसि तथा प्राप्यष्यसि इति । किं बालस्य अन्धः जातः, बहुदुःखं च भोक्तुं प्रवृत्तः, सा केवलं आकस्मिकघटना अस्ति, ईश्वरस्य क्रूरतायाः प्रमाणं च ? सर्वथा न । वस्तुतः एतत् पूर्वजन्मस्य परिणामः अस्ति । ईश्वरः न्यायाधीशः अस्ति। कर्मानुरूपं सुखं दुःखं च ददाति। प्राणिनां स्वभावमाश्रित्य प्रवृत्तयः भवति । या प्रकृतिः पूर्वजन्मनि निर्मितः भवति, सा एव प्रवृत्तिः (प्रकृतिः) अन्यजन्मे प्राप्नोति । सः केषुचित् विषयेषु आकृष्टः भवति, अन्येषु विषयेषु च द्वेषः भवति। यदि एतत् न सत्यं तर्हि बालस्य प्रवृत्तेः कारणं किं भवितुम् अर्हति? अद्यापि तस्य प्रकृतिः न निर्मितवती, वस्तुतः पूर्वजन्मस्वभावस्य परिणामः एव अस्ति ।

प्रवृत्तिः वंशानुगतं इति वक्तुं अन्यायः, यत् एकस्यैव पितुः अनेकेषु बालकेषु भिन्नाः प्रवृत्तयः दृष्टाः । एकस्य गायने रुचिः, अन्यस्य ज्ञानमार्गः, पापकर्मसु च वस्तुतः पूर्वजन्मस्वभावपरिणाममिदम् । कस्मिन् वस्तुषु शुभाशुभं तस्य पूर्वानुभवमाश्रित्य भवति । दृष्टं यत् सर्वे प्राणिनः मृत्युभीताः, बालोऽपि मृत्युभयात् भीतः भवति । वस्तुतः अस्य कारणं पूर्वजन्मेषु मृत्योः अनुभवः एव । एतेषां सर्वेषां कारणानां कारणात् पुनर्जन्मस्य सत्यमिति निःसंदेहं सिद्धम् । अतः गीतायानुसारं पुनर्जन्मः सत्यं मन्यते। कवि हरिशरण श्रीवास्तवस्य अयं उक्तिः समसामयिकं प्रतियते।

संदर्भग्रंथसूची

1. गीता रहस्य- लोकमान्य तिलक
2. श्रीमद्भगवद्गीता - जयदयाल गोइन्का
3. श्रीमद्भगवद्गीता सन्दर्भ- हरिस्वरूपजी जोहरी
4. श्रीमद्भगवद्गीता सन्दर्भ- ताराचंद राय
5. वैदिकसाहित्यस्य इतिहासः कर्णासिंह